

UOT 81.

İNGİLİS SÖZLƏRİNİN ETİMOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülbəniz Razil qızı Cahangirova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

ORCID: 0000-0009-6588-8441**E-mail:** vuqar.cahangirov.72@mail.ru*Açar sözlər:* alınma sözlər, milli sözlər, sözün etimologiyası, etimoloji xüsusiyyətlər.*Ключевые слова:* заимствованные слова, национальные слова, этимология слова, этимологические особенности.*Key words:* borrowed words, national words, etymology of the word, etymological features.

Etimologiya dilçilik elminin bir bölməsi olub sözlərin yaranması, mənşəyi və ilkin mənasını öyrənir. Etimologiya yunan mənşəli söz olub “etymon” sözün həqiqi, əsl mənası deməkdir. İngilis dilinin zəngin lüğət tərkibinə sahib olması bu dilin sözlərində xarici elementlərin olması faktını qeyd etməyə zərurət yaradır. İngiltərənin müxtəlif dillərə sahib xalqlara ev sahibliyi etməsi, zaman-zaman dünyadakı dil güclərinin dəyişməsi, eləcə də güclü dövlətlərlə qonşu olması ingilis dilinin lüğət tərkibinə digər dil ünsürlərinin daxil olmasına səbəb olmuşdur. İngilis dilinin zəngin dil olmasına baxmayaraq dil sabit bir sistemə malikdir [1, s.502].

Dildəki sözləri mənşəyinə görə alınma və milli sözlər olaraq qruplaşdırıla bilərik. Milli sözlər dilin milli tərkibinə aid olan, qədim ingilis dilində istifadə edilən və hazırkı ingilis dilinin ilkin tərkibini təşkil edən sözlərə deyilir. Milli sözlər, həmçinin gündəlik danışmada daha çox istifadə edilir və belə sözlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Milli sözlərin böyük bir qismi feillərdən ibarətdir və milli feillərdən daha çox ifadələr kimi istifadə edilir. Belə ifadələrin tərkibində çox vaxt sözlərə rast gəlinir. Məsələn, *to look for - axtarmaq, to look forward to - səbirsizliklə gözləmək*. Milli mənşəli sözlərdə bəzi hərf birləşmələri istifadə edilir. Məsələn, *wh, dw, tw, wr* - hərf birləşmələri ilə başlayan və ya *dge, nd, ld, tch* - hərf birləşmələri ilə bitən sözlər milli mənşəlidir. Milli sözlərin tərkibində *ng, ee, oo* hərf birləşmələri istifadə edilir [9, s.70].

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər 2 qrupa ayrılır. 1) milli, 2) alınma. Alınma sözlərin böyük bir qismi ingilis dilinə orta əsrlərdə daxil olmuş, buna görə də Orta Əsr İngilis dili daha çox araşdırma obyektinə çevrilmişdir, xüsusilə də fransız dilinin ingilis dilinə elmi, mədəni, ticari və qanuni sahələrlə çoxlu sözlər verməsini qeyd edə bilərik. Alınma sözlər dilə iki yolla daxil olur: yazılı və şifahi üsulla. Şifahi üsulla dilə yeni sözlərin daxil olması halları ilə daha çox rastlaşırıq, çünki yeni sözlər daha çox şifahi nitqin tələbi olaraq dilə daxil olur və ya şifahi dil istifadəçiləri daha çox olduğundan şifahi nitqdə yeni söz tələbatı daha çox hiss edilir. Yazılı nitq həmçinin alınma sözlərin digər dilə keçidi üçün başlıca mənbədir, ancaq yazılı nitq vasitəsilə alınma sözlərdən istifadə bir qədər ləng irəliləyən prosesdir, amma yazılı nitqin alınmaların istifadəsində qəlib rolunu oynadığı danılmazdır, həmçinin yazılı nitqdə istifadə edilən alınma sözlərdə assimilyasiya daha az hiss edilir, şifahi nitq zamanı dilin fonetik qatının tələbinə uyğun olaraq alınma sözlərdə dəyişikliklər edilir.

Alınma sözlərdəki dəyişikliklər müxtəlif səviyyələrdə hiss edilir və dəyişikliklər uzun müddət ərzində baş verir, əksər sözlər kök dilin ünsürlərini qoruyub saxlayırlar və həmin dəyişikliklər fonetik, morfoloji və ya semantik qatlarda hiss edilir. Məsələn, sözlərin əvvəlində (v), (z), (dz) hərfələrinin istifadə edilməsi bu sözlərin fransız mənşəli söz olmasına istinad

edir. Morfoloji və qrammatik səviyyədə sözlərin alınma olduğunu və hansı dilə mənsub olduğunu bilməyə kömək edir. Məsələn, ingilis dilində cəm kateqoriyasının (s) və (es) hərfləri ilə düzlədiyi məlumdur, ancaq bəzi (datum, criteria, memorandum) kimi sözlərin cəm halı bir qədər fərqli formada düzəldilir və yaxud bir qrup sözlərin mənələrindən alınma söz olduğu aydın olur. Məsələn, *kangaroo (Australian)*, *samovar (Russian)*. Bəzi hallarda belə üsullarla sözlərin alınma və ya milli mənşəli olduğunu tapmaq heç də asan olmur və belə hallarda tarixi faktorlara nəzər yetirilir.

İngilis dilində çoxlu sayda istifadə edilən alınma sözlərin olmasına baxmayaraq, milli sözlər lüğət tərkibində ilkin qatı əhatə edir, ingilis dilinin alınma olmayan sözləri, dilin ilkin tərkibini təşkil edən sözlər Hind-Avropa dillər qrupu ailəsinə aiddir. Dilin ilkin tərkibini təşkil edən sözlərə daha çox gündəlik danışmada istifadə edilən sözlər aiddir, belə ki həmin sözlərsiz bir dili təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək.

1) Ailə üzvlərinin adları ilə bağlı sözlər: father, mother, son, daughter, brother; 2) Bədən üzvlərinin adları: foot, nose, lip, heart; 3) Bəzi heyvan adları: cow, goose, swine; 4) Bəzi bitki adları: tree, birch, corn; 5) Günün hissələrinin adları: day, night; 6) Səma cismlərinin adları: sun, moon, star; 7) Bəzi sifətlər: red, sad, glad; 8) Şəxs əvəzlilikləri: *They* əvəzliyi istisnadır, çünki skandinaviyan mənşəli sözdür [7, s.232].

Hind-Avropa qrupuna daxil olan sözlərdən başqa, ikinci milli mənşəli sözlər hesab edilən qrupa isə alman qrupuna aid sözlər daxildir. Bu qrupa daxil olan sözlərin əksəriyyəti quruluş baxımından bir-birilərinə bənzəyirlər və Alman qrupuna daxil olan sözlərin bəziləri Hind-Avropa qrupuna daxil olan sözlərlə eynilik təşkil edir, həmin sözlər eyni kökə malikdirlər.

1) Bədən üzvlərini bildirən sözlər: head, hand, finger, bone; 2) Bəzi heyvan adları: bear, fox, calf; 3) Bitki adları: oak, grass, fir; 4) Təbii hadisələri bildirən isimlər: rain, frost; 5) Torpaq adları bildirən sözlər: sea, land; 6) İlin fəsillərinin adları: winter, spring, summer; 7) Bəzi yaşayış yerlərinin adları: house, room, bench; 8) Sifət kimi istifadə edilən sözlər: green, blue, small, thick, old, good, high; 9) Bəzi feil kimi istifadə edilən sözlər: see, speak, hear, give, make, say; 10) Dəniz səyahət ilə əlaqəli sözlər: boat, ship [5, s.478].

Milli mənşəli sözlər dildə azlıq təşkil etdiyi üçün həmin qrup sözləri ayırd etmək və qruplaşdırmaq daha asandır, ancaq alınma sözlərdə isə belə aydınlıq hiss olunmur, çünki ingilis dilində müxtəlif dil qruplarına aid olan sözlər çoxluq təşkil edir. Həmin sözlər assimilyasiyaya məruz qalsalar da, ancaq yenə də aid olduğu dil qrupunun müəyyən xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Belə oxşarlıqlar, xüsusilə də skandinaviyan, latın və fransız mənşəli sözlərdə daha çox hiss edilir.

Zəngin lüğət tərkibinə malik olan ingilis dili bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir və buna görə də ingilis dilinin tarixi müəyyən dövrlərə bölünür. Hər mərhələ uyğun olaraq spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə fərqlənir.

I dövr - Qədim ingilis dili (450-1066) dövrüdür. Bir sıra xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

1) Bu dövrdə ingilis və alman dilləri arasında əlaqələrin olması danılmazdı. 2) İngilis dilinin hissələrə bölünməsi ilə xarakterizə olunur. 3) Qədim dövr İngilis ədəbiyyatına mənsub olan "Beowulf" əsərinin bu dövrə mənsub olması. 4) Skandinaviyan xalqlarının ölkə ərazisinə axını və ingilis dilinin tərkibində Skandinaviyan elementlərinin təsiri

II dövr - Orta ingilis dili (1100-1500) dövrüdür. Bura dövrə daxildir:

1) Bu dövr anqlo-norman dövrü kimi xarakterizə olunur və artıq qədim ingilis dilindən orta dövr ingilis dilinə keçid mərhələsidir. 2) Orta dövr ingilis dilinin ən əsas xüsusiyyəti bu

dövrə artıq fransız mənşəli sözlərin ingilis dilinə axın etməsidir və bu dövrdə uzun müddətli fransız dilinin hegemonluğu başlayırdı. 3) Əgər qədim dövr ingilis dili şifahi olması ilə səciyələnirdisə, orta dövrdə isə yazı formalaşmağa başladı. 4) İngilis dilində yazılı nitqdəki dəyişikliklər ilə yanaşı sözlərin tələffüzündə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verirdi. 5) Orta dövr ingilis dili, həmçinin ədəbiyyatın çiçəklənməsi ilə xarakterizə olunur. 6) Mifologiyanın inkişafı da bu dövrə təsadüf edir [8, s.86].

III dövr - Erkən müasir dövr - 1500-ci ildən başlayır.

1) Erkən dövr, həmçinin məşhur şair, yazıçı V. Şekspirin adlı ilə Şekspir əsri kimi tanınır. 2) V. Şekspir dili, Şekspir lüğəti bu dövrdə İngilis dilini zənginləşdirmişdir. İngilis dili əhəmiyyətli dərəcədə ədəbiyyatda baş verən dirçəlmə nəticəsində zənginləşmişdir. 3) Bu dövrdə, həmçinin ilkin lüğətçilik yaranmağa başladı. 4) İngilis dilinin tələffüzündə artıq standart tələffüzün istifadəsi hiss olunurdu [4, s.164].

İngilis dilində istifadə edilən sözlərə, ifadələrə nəzər yetirsək, fransız mənşəli sözlərin daha formal olduğu nəzərə çarpacaq, çünki fransız dilinə mənsub olan sözlərin ingilis dilinə axını elə bir dövrə təsadüf edirdi ki, həmin dövrdə fransız dili elita dili hesab olunurdu və yüksək dairələrdə fransız dilindən istifadə edilirdi. Buna görə də fransız mənşəli sözlər öz formal xarakterlərini saxlayırlar. Norman dilinin geniş miqyaslı istifadəsinə baxmayaraq ingilis anqlosakson dili yerli əhali tərəfindən istifadə edilirdi, ancaq İngilis dilinin istifadəsi məhdud dairədə idi, çünki daha çox yerli əhali tərəfindən məişətlə bağlı məfhumları ifadə edən sözlərdən istifadə edilirdi. Zaman keçdikcə norman dili ilə qarışaraq yox olmağa başlayırdı. Norman dili, həmçinin ədəbiyyat sahəsində də hiss olunurdu, amma bəzi ifadələr həm roman, həm də ingilis mənşəli olurdu. Əgər ingilis dilindəki sözləri mənşələrinə görə qruplaşdırsaq, lüğət tərkibinin 45%-ni fransız mənşəli sözlər, latın mənşəli sözlər isə 25%-ni əhatə edirdi. Latın mənşəli sözlərdən daha çox rəsmi dildə, elmi əsərlərdə, müxtəlif sahələrlə bağlı sferalarda istifadə edilir [9, s.80].

Britaniya adalarında məskunlaşan alman tayfalarının, ərazinin ilkin sakinlərindən olan Kelt tayfaları ilə qarşıdurmaları və daim baş verən münaqişələr nəticəsində tədricən bu tayfalar Britaniya torpaqlarında məskunlaşmağa başladılar. Alman tayfaları daha sonra bu torpaqları işğal etdilər, ancaq Keltlərlə olan münaqişələr nəticəsində bir çox sözlər alman tayfaları tərəfindən istifadə edilirdi, hətta torpaqların alman tayfaları tərəfindən işğal edilməsinə baxmayaraq, bəzi yerlərin adı əvvəlki adları ilə adlandırılmaqda davam edirdi. Həmin adlar assimilyasiya edərək alman tayfaları tərəfindən istifadə edilirdi. Məsələn, *Avon Exe* keltlər tərəfindən istifadə edilmiş yer adlarıdır və bu adlar daha sonra da alman tayfaları tərəfindən istifadə edilməkdə davam edərək *çay, su* mənasını ifadə edirdi. Kelt mənşəli sözlərin əksəriyyəti bilavasitə dildə istifadə edilməsinə baxmayaraq, bəzi latın sözləri də keltlər tərəfindən istifadə edildikdən sonra alman tayfaları arasında yayılmağa başladı. *Street-starta, around-circa, therefore-ergo, wall-wallum* [6, s.50]. Keltlər İngiltərə adalarına axın edərək uzun müddət bu ərazilərdə məskunlaşdılar və yerli xalqla uzun müddət münaqişələrdən sonra yerli xalqın dilində dəyişikliklərə səbəb oldular, ancaq ingilis dilində kelt mənşəli sözlərin istifadəsi məhdud dairədədir. Kelt sözlərinin nəyə görə istifadəsinin az olmasının səbəbi romanların Britaniya adalarını işğal etməsi, yerli xalqların keltlərə təsiri, ingilis dilinin onlar tərəfindən qəbul edilməsi, kelt mənşəli sözlərin istifadəsinin az olmasına səbəb olmuşdur. Kelt mənşəli sözlərdən ingilis dilində daha çox yer adlarında, dini ayinlərlə bağlı sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, *Kent Llandaff, Helcompe, Cornwell, Exe, Devon, Avon* [3, s.89].

Dördüncü əsrdə xristian dini yarandıqdan sonra digər ölkələrə yayılmağa başladı. Xristianlaşma latın dilinin mövqeyini daha da möhkəmləndirdi və buna görə də xristian dininin yayıldığı ölkələrdə latın dilindən geniş miqyasda istifadə edilməyə başlandı. Britaniya adalarında xristianlaşma yeddinci əsrə edir. Bu dövrdə dinlə əlaqədə olan latın mənşəli sözlər ingilis xalqları tərəfindən istifadə edilir, lüğət tərkibində sabitləşirdi, həmçinin həmin dövrdə elm mərkəzi olan Yunanıstanda və Romada latın dilindən istifadə edilirdi. Latın mənşəli elmlə bağlı sözlər İngiltərə ilə yanaşı Avropa ölkələrində də geniş istifadə edilirdi. Məsələn, *school* sözü yunan mənşəli söz olub *schola* sözündən götürülmüşdü və ya dinlə bağlı sözlər, xüsusilə də dini işlərlə məşğul olan şəxslərə deyilən adlar çox vaxt fransız mənşəli sözlər olurdu (*pope, anthem, apostle, candle, clerk, hymn, palm, paper, master, rule, shrift, minister, bishop*) [2, s.143].

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, zəngin mədəniyyətə, söz ehtiyatına malik olan ingilis dilinin lüğət tərkibinə zamanla, müxtəlif səbəblərdən bir çox xalqların dilindən sözlər keçmiş və nəticədə ingilis dili zəngin dillər sırasına daxil edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Sözlərin mənşəyi və onların hansı üslubda istifadə edilməsi arasında geniş əlaqələr mövcuddur. Belə sözlərə məişət üslubunda istifadə edilən, slenqlər, jarqonlar daha çox milli mənşəli sözlər aiddir. Bu kimi sözlərin etimoloji baxımdan təhlili mövzunun aktuallığını təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqaləyə müxtəlif dillərdən daxil edilmiş sözlər, o cümlədən ingilis dilinin fərqli tarixi dövrlərində işlənmiş sözlərin etimoloji təhlili işin yeniliyini şərtləndirir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzu, bu sahədə tədqiqat aparən hər bir kəs üçün maraqlı ola bilər. O cümlədən magistr tələbələri və ya bu sahədə tədqiqata yeni başlayan tədqiqatçılar üçün də faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, - 1999. - 308 s.
2. Valiyeva N. A paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Bakı: Elm və təhsil, - 2019. – 20 p.
3. Zhuk V.A. Etymological characteristics of English Words. Illia Mechnikov Odessa National University Press, 2004. – p.117-123.
4. Trudgill P. Investigations in sociohistorical linguistics: stories of colonization and contact. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010, 232 p.
5. Riemer N. Introducing Semantics. Cambridge University Press, 2010, 478 p.
6. Maad M.M. Brief history of the English language - February 2018, p.1-3.
7. Palmer F.R. Semantics. A new outline. Cambridge: University Press, - 1982. - 164 p.
8. Raymond H. History of English - University of Duisburg and Essen, 2006, p.1-58.
9. Hacıyeva A. English Lexicology - Bakı: Mutarcim, - 2011. - 170 p.

Г.Р. Джахангирова**Этимологические особенности английских слов
Резюме**

В статье рассматриваются этимологические особенности английских слов. Поскольку английский является одним из наиболее важных и широко используемых языков среди языков мира, изучение этимологии слов, входящих в его словарный запас из многих языков в разное время, всегда было одной из наиболее актуальных тем. С этой точки зрения ставится цель исследование этимологии слов, входящих в словарный запас языка.

G.R. Jahangirova**Etymological features of English words
Summary**

The article deals with etymological features of English words. Since English is one of the most important and widely used languages among the world's languages, the study of the etymology of words included in its vocabulary from many languages at different times has always been one of the most relevant topics. From this point of view, researching the etymology of the words included in the vocabulary of the language is set as a goal.

Redaksiyaya daxil olub: 01.04.2024